

HANTVERKSLABORATORIET

Nätverket Svenska Kulturlandskaps träff 8–9 oktober 2025 på Gotland

Vi var ett tjugotal kulturlandskapare som träffades i Visby för att besöka intressanta kulturlandskap på Gotland och träffa deras brukare. Träffen anordnades av Riksantikvarieämbetet genom Hjalmar Croneborg och med assistans från undertecknad (ny koordinator på Hantverkslaboratoriet sedan halvårsskiftet).

Deltagarna kom från Gallejaur på gränsen mellan Väster- och Norrbotten i norr till Hörjelgården i Skåne i söder. Som vanligt var det en härlig blandning av erfarenheter från kulturresevat, egna lantbruk, ideella föreningar och privatpersoner, samt offentlig förvaltning.

Tisdag 8 oktober

Färden gick norrut från Visby mot Fårö och gården Dämba. Strax efter färjeläget svängde vi av på en vindlande grusväg och passerade beteshagar, stengärdesgårdar och lambgifter, ett sorts fähus som traditionellt har tak av ag (ett halvgräs som växer i våtmarker (våtar)). Ordet lambgift förstås nästan bäst på engelska – ett ställe där lammen (fåren på fastlandssvenska) får givor (gift) av foder.

En färst markerar gränsen in till Leif Werkelins marker. Han bedriver ett lantbruk med ranchdrift, där djuren går fritt på markerna, förutom på åkrar och gårdstomter vilka omges av staket, dvs en arrondering som påminner mycket om det historiska jordbrukets, innan stängselreformen i mitten av 1800-talet. Här strövar ca 140 lamm av pälsfårsras med sina lammungar och 25 Herefordnöt med kalvar fritt på utmarken. Stängsel förhindrar förstås djuren att förirra sig utanför Leifs marker. Utmarken är uppdelad i flera avdelningar, som betas under olika perioder. Han behöver aldrig flytta djuren aktivt, utan öppnar bara grindarna emellan. Det är inte mycket vatten han behöver köra ut heller, eftersom alla avdelningar utom två har naturligt vatten i träsk (sjöar), våtar (våtmarker) och sjön (Östersjön). Lamning och kalvning sker ute på ägorna. Djuren klarar födslarna fint på egen hand, men under dessa perioder har Leif extra tillsyn för säkerhets skull. Räven kan t ex vara svår på lammungarna.

På vintern utfodras lammen på åkermark. På så sätt förs näringen tillbaka till åkern via höet, utan att höja näringsvärdet i utmarken, vilket liknar näringsflödet i det historiska jordbruket ("äng är åkers moder"). På åkrarna odlar Leif en del spannmål av kultursorter. De ger inte så hög avkastning, men är inte så krävande när det gäller jorden och insatsmedel, jämfört med moderna sorter. Kultursorter ger även bättre betalt.

Tidigare fanns 17 brukare i Dämba, nu är de bara två. Leif har tagit över mark och arrenden, allteftersom brukare har slutat. Han får stöd för 216 hektar betesmark, vilket motsvarar 40% av ytan i den sammanhängande utmarken. Att han inte får mer, beror på de snäva reglerna om vad som räknas som betesmark, t ex reglerna om trädäckning och mängd buskar, t ex en. Som Leif påpekar: "Betesmarken är ju det som är innanför stängslet, oavsett naturtyp." Han har valt att inte avverka utmarksskogen och röja bort en, utan jobbar med att få en fungerande utmark med både öppna och trädbärande marker, som kan försörja gården med virke, t ex för stängsel. Att han inte röjer bort all en, beror på att han ser att det är där som ny tall kommer upp. "Vill vi ha träd, så måste vi låta enebuskar finnas kvar. Och tar vi ner tallen, så tar det 100 år innan den är tillbaka igen." Det här kostar honom bortfall av ersättning för betesmarken, men det skapar ett varierat landskap med många biologiska och kulturella värden.

Diskussioner fördes om bilden av "hur det var förr". Foton från sent 1800-tal visade ett helt bart landskap. Men hur det såg ut på 1700-talet eller 1500-talet vet vi inte säkert. Det finns en dynamik i trädäckning och artsammansättning som inte syns i ett foto. Utmarken "förr" var inte bara betesmark, utan där var ett mångbruk med t ex vedfångst, materialuttag, viss höbärgning mm. Detta rymms inte i dagens ersättningssystem. Vi pratar också om svårigheten att göra rätt, t ex brukare som glesat ut skogen för att få betesersättning och ändå inte fått ersättning för att det är för glest för att räknas som skogsbete.

Åkerbruk har aldrig varit en huvudnäring på Fårö, eftersom åkrarna är små och grusiga. Historiskt har släke använts för jordförbättring (alger och tång, som spolats upp på stränderna, Lst Gotland, 2024) och potatis har t o m odlats i bäddar av tång. Åkrarna inhägnades med stenmurar, eller trögärdesgårdar där det fanns lite jord att sätta dem i. Råg och potatis var de viktigaste grödorna, kompletterat med andra rotfrukter under 1900-talet. Fisket var annars den mest inkomstbringande näringen, då fisk på tunna fraktades till Stockholm för avsalu. Även rotfrukter såldes i Stockholm. Jakt på fågel och säl gav viktiga tillskott till hushållet.

Tack Leif för ett spännande besök, där vi fått en inblick i den djupa ekologiska kunskap som lantbrukare utvecklar när de arbetar nära naturen, den första av flera denna resa. Nästa gång lovar vi att ta med oss lite sol...

Länsstyrelsen Gotlands län. 2024. <https://www.lansstyrelsen.se/gotland/natur-och-landsbygd/landsbygdsaktuellt/landsbygdsnyheter/2024-03-15-om-att-godsla-med-slake.html>

Stenvast runt fd åkermark. Hjalmar visar historiska kartor i skydd av Leifs välbehövliga paraply

Bunge, norra Gotland

Björn Jonsson är jordbrukare och byggnadsvårdare med stort intresse för att restaurera och bruka naturliga fodermarker – alltså ytterligare en person med djup ekologisk klokskap. Vi fick följa med honom till ett skogsbete som han började restaurera ur ett igenväxt skogsparti för 15 år sedan och sedan till ett änge som är under restaurering.

Skogsområdet var helt igenväxt när han började röja i omgångar med början 2010. Hur igenväxt det var, syntes tydligt vid jämförelse med skogen utanför stängslet. Tidigare har han haft lamm på bete i området, därefter russ (skogsbaggar på gotländska). Just nu har han dock flyttat bort russen för att undvika trampskador, eftersom det har varit ovanligt blött väder.

Det är en slående vacker och fullskiktad skog med blandade trädslag av både barr och löv. På barrsidan var det mycket tall förstås, eftersom det är torrt, men även idegran, en och gran. Granbarkborren går dock hårt åt granarna på Gotland sedan de extremt torra somrarna 2017 och 2018. På Björns mark har granbarkborren tagit ett helt bestånd. Under nätverksträffen luftades frågan ett par gånger om granen verkligen har en framtid på Gotland, med tanke på det allt varmare klimatet.

Björn använder sina skogar inte bara för bete, utan tar även ut kvalitetsvirke för sin verksamhet som byggnadsvårdare. Han använder katning för att stimulera tallar att impregnera sin ved med kåda, till skydd mot nedbrytare. Det skapar sk fetved som är mycket hållbart.

Förutom bete och virke är den här typen av utmarksskogar fantastiska för rekreation. Som synes på fotot nedan, är skogen väldigt gå-vänlig. Man behöver inte ens följa en stig för att ta sig framåt. Att betesdjurens tramp dessutom stimulerar svamparnas mycel att bilda fruktkroppar får ses som en trevlig bonus. Den som vill se mer av Björns tämligen nyrestaurerade betesskog, kan titta på de sista avsnitten på 2025 års adventskalender, som delvis utspelas i "urskogen" på vikingatiden.

Björns tämligen nyrestaurerade och lättpromenerade, betade skog.

Bunge Bunn

Vid Bunge Bunn i Bluttmo-Gildarshagens naturreservat, är ett änge under restaurering. Där är bland annat Björn inblandad i arbetet. Reservatet kommer att ingå i den nya nationalparken Bästeträsk.

Typiskt för gotländska ängen är det stora inslaget av lövträd – hassel som skattades med jämna mellanrum, hamlade träd och i det här ängset även askar som bär spår av stubbskottsbruk. Träd och buskar skyddar marken från att brännas av solen, de drar upp näring från lägre jordlager och de hjälper till att hålla markvattnet. Träden och buskarna i sig var förstås också en viktig del i produktionen, för att ta löv till vinterfoder och material till stängsel, byggnader, ved och slöjd, samt nötter från hassel. Från och med 2026 år ska ängset slås.

Hasselbuketter i det nyrestaureerade ängset. Före restaureringen var vegetationen lika tät som i fonden på fotot.

Boge Laxareängset

Enligt Hjalmar är Laxareängset ett gotländskt änge, när det är som bäst. Bredsrums och trädvaster skapar rumslighet i ängset. Trädvaster är ridåer av lövträd och hassel som omger bredsrums. Bredsrums är de öppna områdena där merparten av gräs och örter växer, och här breds det nyslagna gräset ut på tork. Vast/vaste verkar beteckna något som avgränsar ett område från ett annat, eftersom stenvast betyder stenmur.

Deltagarna reflekterade bland annat om det stora inslaget av mossor i grässvålen och betydelsen av att bryta grässvålen ibland. Tyngre djur för efterbete, mekanisk störning t ex med pinnharv. Historiskt skapades en rotation mellan vassar och bredrum, vilket i sig skapade en variation av glesare och tätare vegetation. Detta beskrivs av Mårten Sjöbeck ”som om bonden med intuitiv känsla för det rätta... ...påverkat utvecklingen av lövängen i gynnsam riktning” (Sjöbeck, 1933. Ymer 53:1 s33-66).

Länk till filmserie om gotländska ängen, signerat Hjalmar och Hantverkslaboratoriet:
<https://youtube.com/playlist?list=PLGXWopI5Juwnl9EBPNG23YpUizByelQDo&si=hThjVgrr5AlySg2o>

Onsdag 9 oktober

Dagen inleddes hos Gunilla och Lars Astrén på Stora Hajdes i Fröjel socken, vilket ligger på sydvästra sidan av Gotland, i höjd med Karlsöarna. Paret har brukat gården i ca 20 år. De har 30 kor plus rekrytering av rödkulleras. Rasen är lättare än moderna raser och orsakar därför väldigt lite slitage på gårdens artrika marker. Brunkullor är väldigt duktiga på att hitta mat och beta. Äter gärna ljung och älskar blåbärsblom. De passar alltså väldigt bra på den här typen av marker. Djuren betar först på skogen, för att sedan successivt få tillgång till de andra markerna på gården, allteftersom skördarna bärgas.

Gården uppvisar en arrondering som tagen ur en textbok i agrarhistoria: Gårdstun med hus till folk och fä, samt en trädgård för frukt och grönt. De gamla åkrarna ligger nära ladugården, vilket underlättade utgödslingen. Den hägnade fägatan leder ut djuren till den beskogade utmarken (Hajdes storhage naturreservat på 200 hektar, <https://www.lansstyrelsen.se/gotland/besoksmal/naturreservat/hajdes-storhage.html>). Skyddad av stängsel mot fägata och betesmark, ligger ängen. Det är en öppen gräsmark med stora lövträd och rik flora (vilket inte vi såg, eftersom det var oktober). Genom ängen rinner en liten bäck, som ger naturlig översilning, vid behov kan den dämmas för att ytterligare sprida ut vattnet över grässvålen. Läs mer om ängen på <https://www.hembygd.se/gotland/plats/4019958/text/404101>.

Lars beskriver cirkulationen av träd i en levande betesskog

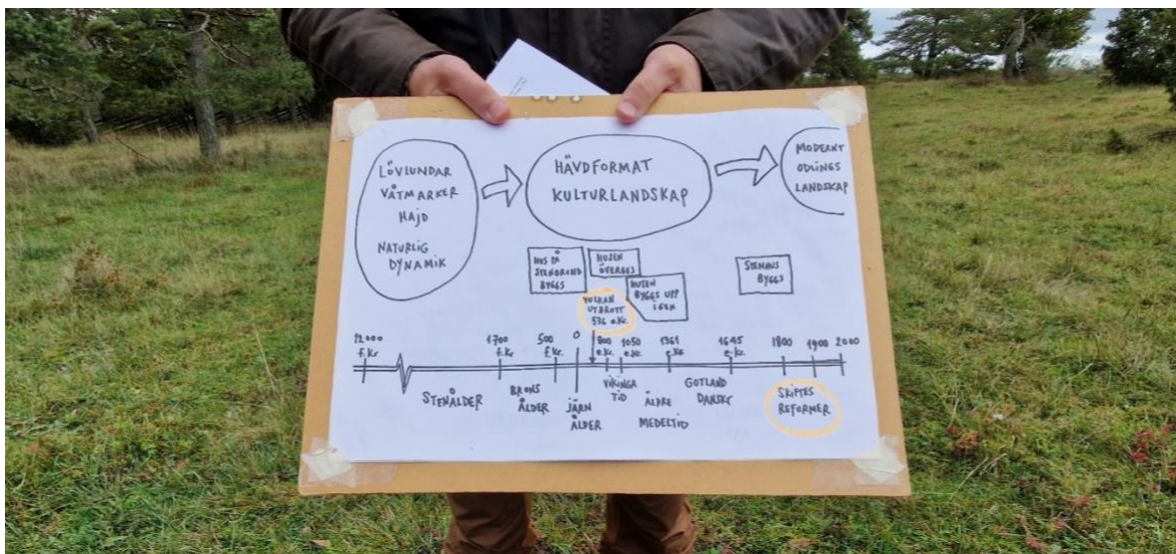
I likhet med den betade skogen i Bunge, är Hajdes storhage luftig, gå-vänlig, varierad och väldigt vacker. Den bär dessutom på ett historiskt djup av skötselkontinuitet som är svår att matcha. Det långvariga betet har exempelvis skapat en gradient, där skogen är gles nära gården, för att bli tätare längre in. Förutom till bete har skogen nyttjats för virke, material till stängsel, slöjd, kol, tjära och för att bränna kalk. Den har aldrig kalavverkats.

Ett problem som Lars och Gunilla lyfter, är kornas låga slaktvikt, vilket gör att de i princip inte får något betalt för sitt prima naturbeteskött. På Gotland finns inget specialslakteri för kvalitetskött. I ett storstadsområde hade de kunnat sälja kvalitetskött till restauranger, men det är svårt på Gotland. Samtidigt vill man inte byta till en större ras, som skulle orsaka större markskador, och som inte är anpassad för magert bete.

Fröjel Vallhagar – lämningar av en järnåldersby

Vallhagar är ett stort fornlämningsområde med husgrunder i sten och stenvastar däremellan, som skyddade åkrar från betande djur. Här visade sig Mattias Schönbeck vara en berättare av rang och tog oss med via vulkanutbrott till fimbulvintrar och sägner om solnedgångar färgade av blod. Behöver jag säga att jag glömde anteckna? Poängen var att Vallhagar övergavs, ett skeende som noterats på många håll i Sverige. Dock har orsaken varit oklar, tills någon gjorde kopplingen mellan två enorma vulkanutbrott; 536 eKr på norra halvklotet och 540 eKr på södra och avfolkningen under samma period (<https://www.svt.se/nyheter/vetenskap/mytisk-extremvinter-visade-sig-stamma>). Solen visade sig inte ordentligt på flera år. Järnhårda vintrar och kalla, mörka somrar. Solnedgångarna färgades röda av föroreningar. Total missväxt. Sjukdomar och krig verkar ha följt i svältens spår. Vikingarnas sägner om Ragnarök verkar alltså inte längre vara ett påhitt, utan ett folkligt minne från många sekler tidigare. Man uppskattar att ungefär halva befolkningen, i det som vi idag kallar Sverige, dog.

Vallhagar är ett extra tydligt exempel på dessa övergivna boplatser från 500-talet, inte minst för att det är så väl undersökt av arkeologer. På vissa byggnader och vastar har stenar också lagts upp, för att på så sätt göra murarna tydligare.

Mattias visar sin pedagogiska tidslinje över Vallhagars historia.

När vi lämnat Fröjel började vi dra oss norrut mot Visby och båtarna hem. På vägen dit passade vi på att borda en annan båt.

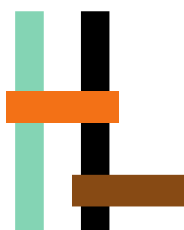
Gannarve skeppssättning

Tack Hjalmar för ett fint arrangemang! Och till Åsa och Mattias på RAÄ som möjliggjort träffen.

/Eva Gustavsson, landskapskoordinator på Hantverkslaboratoriet, Göteborgs Universitet i Mariestad. 2026-02-12.

Morgonljus i Hajdes storchage. Alla foton av författaren

HANTVERKSLABORATORIET

